

Maria Banaś

Politechnika Śląska

 <https://orcid.org/0000-0003-1519-0903>

Literatura, historia i socjologia

Recenzja książki Marcina Gacka

Ukąszenie Monomacha. Konflikt pomiędzy Rzeczpospolitą i Moskwą w latach 1648—1667, Wydawnictwo Naukowe „Śląsk”, Katowice 2021, ss. 224

Książka Marcina Gacka *Ukąszenie Monomacha. Konflikt pomiędzy Rzeczpospolitą i Moskwą w latach 1648—1667* to, jak głosi podtytuł, studium socjologiczne z pogranicza wojny, literatury i polityki. Wojny, bo dotyczy prawie 20-letniego konfliktu zbrojnego pomiędzy Rzeczpospolitą a Rosją w XVII wieku, literatury — ponieważ materiałem badawczym stały się prace literacko-historyczne i — *last but not least* — polityki, gdyż autor analizuje sztukę rządzenia państwem, skuteczność działań przywódców i umiejętność przewidywania konsekwencji powziętych decyzji. Jest to zatem rozprawa interdyscyplinarna, w najlepszym tego słowa znaczeniu. Czytelnik otrzymuje pracę charakteryzującą się niewątpliwie analitycznym eklektyzmem, lecz mamy tu do czynienia z przedsięwzięciem przemyślanym i konstrukcyjnie spójnym. Gdy zaś wziąć pod uwagę nie tyle nawet socjologiczny, ile po prostu społeczny kontekst recenzowanej pracy, to wypada stwierdzić, że *Ukąszenie Monomacha* wpisuje się dobrze we wciąż aktualną, a zarazem wymagającą nowego spojrzenia problematykę zaniku w historycznej świadomości narodu i kulturze polskiej ważnych wydarzeń. Istotny jest też kontekst teoretyczny recenzowanego studium. Jak zaznaczył w opinii zamieszczonej na czwartej stronie okładki profesor Krzysztof Łęcki: „»Socjologia bez historii przypomina dekorację

w Hollywood: ogromne sceny, niekiedy świetnie namalowane, za którymi nie ma nikogo i niczego» — pisał Charles Tilly. Marcin Gacek w *Ukąszeniu Monomacha* podjął interesującą próbę wyjścia poza namalowane dekoracje”.

Materiałem badawczym książki stały się teksty pisarzy i historyków, w szczególności dzieło Ludwika Kubali *Wojna moskiewska 1654—1655* oraz jako uzupełnienie *Czarnecki na sejmie i wódz jesienno-zimowej wyprawy na Moskwę 1661/62* Karola Marcinkowskiego, opisujące konflikt pomiędzy Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1648—1667. Uzasadniając taki dobór źródeł, Gacek pisze: „Najważniejszym powodem wybrania do analizy socjologicznej tekstu Kubali są niezwykle plastyczne dla socjologa opisy nie tylko wydarzeń politycznych i działań militarnych, ale również środowiska społecznego” (Gacek, 2021, s. 54). Zatem to, co będzie Gacka szczególnie zajmowało w analizie, to nie kontekst powstania utworu literackiego, ale zaprezentowany w nim „świat przedstawiony”, będący przedmiotem badawczych eksploracji. Kwalifikacja taka nakłada na autora szczególnego rodzaju zobowiązanie — dzieło staje się środkiem wiodącym (poprzez interpretację) do poznania świata społecznego, a zastosowana perspektywa poznawcza umożliwia wyprowadzenie z niego reguł rządzących modelem rzeczywistości społecznej.

Gacek chce — po pierwsze — opisać mechanizmy polityczne i społeczne, które przesądziły o tym, że „wojna o wszystko, sarmacki odpowiednik II Wojny Punickiej; wojna o supremację w tej części Europy, demokracji z tyranią, o suwerenność, tożsamość” (Gacek, 2021, s. 29), pomimo licznych i obszernych opracowań historiograficznych, została praktycznie wyparta ze świadomości zbiorowej Polaków; a po drugie — docieka przyczyn, dla których „wojny polsko-rosyjskie są opisywane w podręcznikach szkolnych jako imperialistyczne mrzonki o podbiciu Moskwy, wciągające nas w wyniszczający konflikt, a nie podstawa realnej polityki” (Gacek, 2021, s. 34). Kardynalność tej wojny, przesądzającej o takim, a nie innym układzie sił w tej części Europy, jest przy tym dla Gacka nie do podważenia.

Na studium składa się pięć rozdziałów: I. *Socjologiczne tropy*, II. *Socjolog w świecie tekstu historycznego*, III. *Moskiewski potop — czas próby*, IV. *Utraczone zwycięstwa*, V. *Polityczne konsekwencje po samobójstwie Sarmatów*. Całość jest poprzedzona autorskim kalendarium opisywanych zdarzeń, co w znacznym stopniu ułatwia orientację co do przebiegu konfliktu, który rozegrał się na przestrzeni kilkunastu lat.

Lekturę *Ukąszenia Monomacha* rozpoczyna czytelniczka/czytelnik od interesującego eksperymentu z zakresu socjologii literatury. Oto przenosimy się na pole bitwy pod Mątwami. Jest rok 1666: „Lubomirski, odurzony zwycięstwem, nie słyszy skowytu mordowanych jeńców. Obronił demokrację. Pokonał tyrana. Wpatrzony w zachód słońca nad polem bitwy rozmyśla o kolejnym zwycięstwie. Rzadko poddanemu udaje się pobić monarchę. To usprawiedliwienie zbrodniczej orgii *Panów Braci*. Towarzysze husarscy, pancerni i spod lekkich chorągwi zaufali mu. Położyli własne gardła na szali historii i wygrali. Teraz królewscy dragoni

posłużą jako żywe manekiny do odreagowania stresu bojowego, wzmocnionego strachem przed karą za rokosz. Zwycięscy szlachcice szatkują biedaków. Bigosują. Sycają swoją żądzę krwi. Pokonali Króla!” (Gacek, 2021, s. 19). Wykorzystując literacki, uplastyczniony, zdynamizowany sposób relacji z bezpośredniego, krwawego starcia pomiędzy siłami rokoszan dowodzonymi przez magnata Lubomirskiego a armią Jana Kazimierza, autor chce ukazać, jak bardzo „tchnięcie życia” w postaci historyczne wpływa na wyobraźnię odbiorcy, a tym samym — argumentuje Gacek — w znaczącym stopniu może decydować o takiej, a nie innej recepcji wydarzeń historycznych, o umiejscowieniu pewnych kart skomplikowanej historii Polski wyżej od innych w hierarchii ważności. Jak przekonuje autor, właśnie tak stało się z wojną polsko-moskiewską (której znaczenie wydaje się w świadomości potocznej zmarginalizowane) oraz potopem szwedzkim (który ma stałe, eksponowane miejsce w świadomości kolejnych pokoleń Polek i Polaków). Ten drugi konflikt zbrojny, który rozegrał się pomiędzy Rzeczpospolitą a armią Karola Gustawa w 1665 roku, stał się — za sprawą m.in. Sienkiewiczowskiej *Trylogii* (do czego jeszcze powrócę; sporą rolę odegrała tu także kinowa ekranizacja *Potopu*) — trwałym elementem imaginariów społecznego polskiej historii, przyczyniając się jednocześnie do zapoczątkowania procesu zbiorowego zapomnienia o roli i znaczeniu potopu moskiewskiego.

We *Wprowadzeniu* Gacek podejmuje problem konfliktów zbrojnych — jak je nazywa „wojen kardynalnych” (Gacek, 2021, s. 25) — przesądzających o kształcie państwa czy podstawach jego suwerenności. Wymienia m.in. bitwę pod Kadesz — pomiędzy wojskami egipskimi a hetyckimi za panowania faraona Ramzesa II; wojnę peloponeską — kiedy konflikt między Atenami i Spartą położył kres zamożności i znaczeniu politycznemu Grecji; bitwę pod Alezją — gdzie wojska rzymskie walczyły z siłami zbuntowanych Galów; czy wreszcie bitwę pod Hastings podczas inwazji Normanów na Anglię. Zdaniem Gacka konflikt pomiędzy Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1648—1667 również do takich starć się zalicza — do kategorii wojen o wszystko. Ta konstatacja z kolei prowadzi autora do postawienia pytań: jak to się stało, że seria zbrojnych walk na przestrzeni prawie 20 lat, która zmieniała „Rzeczpospolitą z kraju niezależnego w kraj satelicki” (Gacek, 2021, s. 30), jest pomijana w podręcznikach szkolnych do historii lub traktowana tylko wzmiankowo? Jakie czynniki zaważyły na konstruowaniu takiej optyki postrzegania tej wojny? Te kluczowe pytania badawcze rezonują również w kolejnych rozdziałach rozprawy.

I tak np. omawiając pierwszy rozdział zatytułowany *Socjologiczne tropy*, wspomnieć należy o kontekstach intelektualnych, w ramach których prowadzi swe rozważania Gacek. Swoje inspiracje autor czerpie m.in. z prac Raymonda Arona, Alexisa de Tocqueville’a, sięga także do dorobku współczesnych socjologów, np. Krzysztofa Łęckiego, w szczególności do jego studium *Według Tukidydesa. Rozważania socjologa literatury nad „Wojną peloponeską”* (Łęcki, 2019). Od Arona

zapożycza pojęcie socjologii stosunków międzynarodowych, Tocqueville'a zaś przywołuje, dostrzegając podobieństwa pomiędzy Kubalą i francuskim myślicielem w argumentacji przyczyn rewolucji kozackiej i Wielkiej Rewolucji Francuskiej.

Gacek podkreśla, że jego rozprawa nie jest pracą historyczną. Rygory analizy historycznej są diametralnie inne od tych, którymi kieruje się autor *Ukaszania Monomacha* — fakty historyczne są dla socjologa istotne tylko o tyle, o ile stają się tłem dla „ukazania kardynalności wojny polsko-moskiewskiej dla dziejów Polski, Ukrainy, Białorusi i Państw Bałtyckich, rozprawienia się z jej fałszywą interpretacją i wyjaśnienia przyczyn jej kompletnego zaniku w pamięci zbiorowej Polaków” (Gacek, 2021, s. 73). Składając taką deklarację, Gacek podąża tropem Łęckiego, który w swoim eseju naukowym (traktującym o dziele Tukidydesa) wyraźnie stwierdza: „Studium niniejsze stara się być przede wszystkim wykładem, ale jak wspominałem, nie stroni od formy eseju, nie ucieka też od wyznań osobistych, gdy mogłem mieć nadzieję, że rozjaśnią wywód” (Łęcki, 2019, s. 35). Podobnie dzieje się w przypadku rozprawy Gacka — forma eseju naukowego (w wersji zaproponowanej przez Henryka Elzenberga) to forma przekazu wybrana przez autora. Z jednej strony pozwala to na użycie języka mniej obciążonego akademicką terminologią, z drugiej zaś strony forma eseistyczna stwarza możliwość wyrażania odautorskich komentarzy, które w sposób znaczący wzbogacają prowadzoną narrację.

Autor w swojej badawczej analizie niejednokrotnie nawiązuje do czasów współczesnych, wykorzystuje przykłady z II wojny światowej do zilustrowania czytelnikowi istoty zapomnianego konfliktu z XVII wieku. Przyjmuje tę strategię, gdyż wie, że wydarzenia z czasów tryumfu i klęski III Rzeszy dobrze zakorzeniły się w potocznej świadomości, co pomoże w uchwyceniu mechanizmów zjawisk oraz strategii przywódców w zapomnianej wojnie polsko-moskiewskiej. Gacek przekonuje czytelnika do takiego sposobu budowania narracji, wskazując np. na ogromny wpływ produktów kultury masowej (w tym muzyki, filmu, gier wideo) na stan wiedzy ogólnej — to m.in. gra komputerowa *World of Tanks*, dzięki której młodzież ma doskonale rozeznanie, jeśli chodzi o wozy bojowe, pojazdy kołowe, czołgi z okresu od I wojny światowej aż po wczesną „zimną wojnę”. Pojazdy występujące w grze są w znacznej części wzorowane na swoich historycznych odpowiednikach. W tym kontekście pisze również o rozpoznawalnej „kliszy kulturowej” (Gacek, 2021, s. 84), która ma swój początek w obrazie wiecznie dumnych i odznaczających się szaloną brawurą Sienkiewiczowskich Kozaków, oglądanych w unowocześnionej adaptacji Jerzego Hoffmana; mam tu na myśli przymiotnik *kozacki*, niezwykle popularny w żargonie młodzieżowym na określenie zachowania kogoś, kto jest śmiały i lubi popisywać się brawurą. To kolejny argument przemawiający za tym, że socjolog pozostaje niezwykle wyczułony na fakty społeczne i zgodnie z postulatem Charlesa W. Millsa z *Wyobraźni socjologicznej* (1959) ujmuje je w kategoriach procesów społeczno-historycznych o ponadindywidualnym charakterze.

Na szczególną uwagę zasługuje tytuł studium, nawiązujący do terminu ukute-go przez Czesława Miłosza. Noblista w ten sposób próbował wyjaśnić fenomen ulegania konieczności historycznej, czyli przedkładania praw Historii nad los poszczególne go człowieka. Poczucie strachu przed wielkim sąsiadem, jak również w konsekwencji misternie wznoszony mit niezwycięzonej Rosji na trwale wrósł w zbiorową tożsamość. Tę szczególną taktykę przyjmowania „samooskarżającego się tonu” (Gacek, 2021, s. 65), a także wyrażania przekonania, że z Rosją i tak nikt nie wygra, nazywa Gacek „ukąszeniem Monomacha” (Gacek, 2021, s. 65).

Punktem wyjścia rozważań w rozdziale drugim stają się bogate antropologicznie i kulturowo opisy ziem kresowych w dziele Kubali. Nostalgia za tym, co bezpowrotnie stracone, przeplata się tutaj z barwnymi pejzażami rzeczywistości społecznej — wsiami tętniącymi życiem, osadnikami ujarzmiającymi dziką przyrodę i wolną przestrzeń przyciągającą poszukiwaczy przygód. Gacek trafnie konstatuje, iż powszechna wiedza, jak od „Baru na Wschód czyniono sobie ziemię podaną” (Gacek, 2021, s. 112), jest wciąż niedostateczna i powierzchowna; znacznie częściej i chętniej sięgamy po opisy brawurowego podboju ziemi Ameryki Północnej przez pierwszych osadników europejskich. W tej części rozważań autor nawiązuje także do innego obrazu Ukrainy, już tej XX-wiecznej, który wyłania się w esejach „niespiesznego przechodnia” (Kowalczyk, 1990) Jerzego Stempowskiego. Ta polietniczna i polikulturowa ziemia została przez Rzeczpospolitą zapomniana.

Istotnym drogowskazem analizy w kolejnym rozdziale, zatytułowanym *Moskiewski potop — czas próby*, staje się współczesne pojęcie wojny hybrydowej. Autor stawia tezę, że pewne działania podejmowane przez Moskwę w latach 1648—1654 można uznać za przykłady takiej właśnie strategii wojennej. W tym kontekście pisze o powstaniu hetmana Chmielnickiego, pod którego dowództwem Kozacy zaporoscy sięgnęli po polityczną niezależność, oczywiście przy cichym wsparciu cara, gdyż Kreml pod żadnymi względami nie chciał silnej Warszawy i konflikt polsko-kozacki wykorzystał do osłabienia pozycji Rzeczpospolitej. Nie po raz pierwszy w swoim studium Gacek powraca do najazdu Szwedów na Polskę. Autor nie zgadza się z tezą, że starcie zbrojne z armią Karola X Gustawa powaliło Rzeczpospolitą na kolana, zarówno w wymiarze ekonomicznym, jak i militarnym. Jest również daleki od uznania tego konfliktu za kluczowy dla dziejów Rzeczpospolitej, a taka ranga została mu nadana w historii i kulturze. Stało się tak m.in. za przyczyną literackiego opisu tych wydarzeń przez Henryka Sienkiewicza, którego *Trylogia* weszła do narodowej mitologii. Jak słusznie przekonuje Gacek, Sienkiewiczowskie dzieło, pisane pod carską cenzurą, zarówno w okresie rozbiorów, jak i w czasach PRL-u miało kształtować wyobraźnię i stanowić kompas narodowej moralności.

W tej i w kolejnych częściach książki wielokrotnie pojawia się teza, że po najeździe szwedzkim Rzeczpospolita, uwzględniając środki militarne, którymi dysponowała armia, była w stanie pokonać wroga na wschodzie. Dość wspomnieć rok 1660 — zwycięstwa nad Płonką i rzeką Basią, a także zwycięstwa w starciach

pod Cudnowem — czy rok 1662, gdy w Moskwie dochodzi do buntu miedziowego, w konsekwencji którego car staje się bankrutem. Dla Gacka przykłady tych zwycięstw są wystarczającą przesłanką do konstatacji, że Rzeczpospolita mogła wyjść z wyniszczającej wojny ze wschodnim sąsiadem zwycięsko.

Czego zatem zabrakło? Co przesądziło o porażce? Bo za taką uważa Gacek traktat rozejmowy zawarty w Andruszowie. Najkrócej mówiąc — splot różnych nieszczęśliwych okoliczności. Wśród nich wymienia: słabość króla i jego małżonki Ludwika Marii (zamiast zająć się wojną w 1662 roku skoncentrowali się na elekcji *vivente rege*), rokosz Lubomirskiego, wewnętrzne spory, a nade wszystko „brak politycznej konsekwencji w bezwzględnym dążeniu do pokonania przeciwnika, który jawnie wyznawał zasadę jednoczenia ziem ruskich kosztem Rzeczpospolitej” (Gacek, 2021, s. 83).

Niewątpliwym atutem studium jest to, że autor nie ogranicza się tylko do ogólnych stwierdzeń, wyliczeń czy deklaracji, ale przywołuje konkretne wydarzenia, zwroty akcji, obrazy życia codziennego — „wyczytując” je z tekstu Kubali (pośiłkuje się też innymi pracami przy omawianiu wydarzeń po 1655 roku) — i za pomocą socjologicznego instrumentarium rzuca nowe światło na problem zaniku w polskiej pamięci zbiorowej potopu rosyjskiego. Elementem kłamry kompozycyjnej jest powrót autora w *Zakończeniu* do bratobójczej bitwy pod Mątwami, najtragiczniejszego epizodu wojny domowej, i niesławnej roli, jaką odegrał w niej hetman Jerzy Sebastian Lubomirski, na którego rozkaz wciągnięto wojska króla Jana Kazimierza w pułapkę, by potem z niezwykłym okrucieństwem mordować tych, którzy się poddali. W tymże *Zakończeniu* Gacek przedstawia w sposób kompleksowy, szczegółowy i przejrzysty wnioski z przeprowadzonej analizy, wyjaśniając mechanizmy, które doprowadziły do deprecjacji znaczenia i zaniku w narodowej pamięci konfliktu polsko-moskiewskiego.

Wnikliwa lektura *Ukaszania Monomacha* bez wątplenia przekonuje, że socjologiczna refleksja w obrębie literatury, wojny i polityki, będąca jednym z wielu możliwych kierunków poznawczych, jakie może podjąć badacz zjawisk społecznych, jest próbą podejmowaną przez Gacka z pełną świadomością postawionych celów badawczych, z konsekwencją w formułowaniu wniosków, a jednocześnie ze zrozumieniem, że „żadna socjologiczna perspektywa — czy też nawet wszystkie one w kombinacji — nie mogą dać nam »prawdy« o społecznym świecie, a jedynie mogą spowodować, że będzie on przez nas lepiej zrozumiany” (Łęcki, Lipski, 1992, s. 179). Studium *Ukaszanie Monomacha* jest właśnie taką próbą, prowadzącą do lepszego zrozumienia tego, co zdarzyło się na scenie historii w XVII wieku.

Socjolog z Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie stawia w swoim studium więcej pytań, niż formułuje odpowiedzi, np. dlaczego wojnę propagandową na wschodniej Ukrainie wygrała Moskwa, a nie Warszawa? Wielka szkoda, że autor ograniczył się tylko do dwóch tekstów historycznych — pióra Kubali i Marcinkowskiego (choć w pracy Gacek stara się usprawiedliwić to zawężenie).

Najpoważniejszym zarzutem pod adresem socjologa, a nie historyka (co należy podkreślić), jest zbyt skrótowe omówienie teorii socjologii historycznej. Autor cytuje praktycznie tylko Jerzego Szackiego, choć znając wcześniejsze publikacje naukowe Gacka, szczególnie te poświęcone socjologii Arona, można bez ryzyka przyjąć, iż ma na ten temat więcej do powiedzenia.

Forma książki (teksty w ramach, klarowne wyróżnienie dużych partii cytatów, bardzo obszerne, wręcz podręcznikowe, instruktażowe przypisy) wyraźnie wskazuje na jej przede wszystkim dydaktyczny charakter. Autor najwyraźniej zdaje sobie sprawę, że pisze dla studentów socjologii (i być może innych dyscyplin z zakresu nauk społecznych) niekoniecznie znających tak dobrze historię jak ich koleżanki i koledzy pobierający nauki na fakultecie historii.

Bibliografia

- Gacek M., 2021: *Ukaszanie Monomacha. Konflikt pomiędzy Rzeczpospolitą i Moskwą w latach 1648—1667*. Katowice: Wydawnictwo Naukowe „Śląsk”.
- Kowalczyk A., 1990: *Kryzys w świadomości europejskiej w eseistyce polskiej lat 1945—1977 (Vincenz — Stempowski — Miłosz)*. Warszawa, s.n.
- Łęcki K., 2019: *Według Tukidydesa. Rozważania socjologa literatury nad „Wojną peloponeską”*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Łęcki K., Lipski A., 1992: *Perspektywy socjologii kultury artystycznej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Mills Ch.W., 1959: *The Sociological Imagination*. New York: Oxford University Press.